

УДК 304.9

Ціннісний вимір сьогодення: іrrаціональні складові

Юрій Шайгородський,

доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Через дослідження процесів посилення іrrаціональних складових масової свідомості, їх впливу на формування суспільних цінностей розкривається мотиваційно-сміслова й ціннісно-творча функція сучасного соціально-політичного міфу. Доведено доцільність використання його позитивного, консолідуючого потенціалу для становлення нової ціннісної системи, здійснення прогресивних суспільних змін.

Ключові слова: цінності, масова свідомість, іrrаціональність, соціально-політичний міф.

The author reveals motivational-semantic and value-creative functions of modern socio-political myth through research of processes of enhance irrational components of mass consciousness and their impact on the social values formation. The expediency of using its positive and consolidating potential for the formation of a new value system, the implementation of progressive social change is proved.

Keywords: values, mass consciousness, irrationality, socio-political myth.

Посредством исследования процессов усиления иrrациональных составляющих массового сознания, их влияния на формирование общественных ценностей раскрывается мотивационно-смысловая и ценностно-творческая функция современного социально-политического мифа. Доказана целесообразность использования его положительного, консолидирующего потенциала для становления новой ценностной системы, осуществления прогрессивных общественных изменений.

Ключевые слова: ценности, массовое сознание, иrrациональность, социально-политический миф.

У країнах, які торують шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, посилюються і поглиблюються дезорієнтаційні процеси, пов'язані, передусім, із зміною ціннісної системи, відсутністю чітко визначених векторів суспільного розвитку. Саме на переломних етапах суспільного розвитку ключовими стають проблеми цінностей, ціннісної єдності, подолання ціннісних протиріч, зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку з урахуванням посталих проблем. Лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечується ціннісною єдністю, зонайменше – відсутністю гострих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі, ціннісний консенсус – ефективний, і чи не єдиний, шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність – дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєве планування, його спрямованість.

Незбалансованість моральних, політичних, економічних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призводить до аномії (від давньогрецької – *ἀνομος* – заперечення закону; франц. – *anomie* – беззаконня, відсутність норм) – до такого стану суспільства, характерною ознакою якого стає розпад системи суспільних цінностей, відсутність чітких правил і норм поведінки. Цей стан, коли стара система цінностей руйнується, а нова ще не склалась, породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує життєдіяльність, порушує суспільну рівновагу. Обов'язкові норми й правила інгуються, поступово послаблюючи свою регулятивну функцію [1]. За таких умов деформуються уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість. Моральність і аморальність набувають фрагментарності й „використовуються” задля досягнення власних або групових інтересів.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до проблеми впливу на соціально-психологічний стан великих груп населення процесів трансформації, соціально-політичних змін. Часто ці зміни призводять до виникнення стресів, соціальних і психологічних криз. Демократичні перетворення, спрямованість на які декларується протягом останніх десятиліть, сутнісно, є процесом руху від „закритого” до „відкритого” суспільства з властивим йому „набором” цінностей, плюралізмом у політиці, економіці, культурі, розвиненими інститутами правової держави, структурами громадянського суспільства. По суті, йдеться про шлях кардинальної зміни ціннісних систем. Не лише про ієрархію їх складових, а й про змістове наповнення. Адже, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства відбувається переосмислення таких понять, як особистість, демократія, держава, свобода, економіка, гроші, право тощо. Крім того, – переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, невтручання держави в особисте життя громадян, недоторканність

приватної власності та ін. Новим змістом наповнюються й, так звані, традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Суспільний розвиток базується на відносно самостійній і відносно стійкій системі цінностей. У цьому сенсі, суспільні цінності, з одного боку, формують уявлення про „належне”, наповнюють його „елементи” певними ознаками, визначають ціннісні пріоритети й опосередковано впливають на зміст норм і правил, з другого – формують своєрідну мотиваційно-смыслову систему координат для суспільства, для особистості, унормовують діяльність, пропонують прийнятні форми поведінки.

Разом з тим, як свідчить аналіз наукових джерел, домінуючих тенденцій у тлумаченні результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною, залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, „прихованих” чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується при аналізі специфіки соціальних змін, що відбуваються в Україні.

Дослідники зазначають, що характерною ознакою сьогодення є розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських стосунків. З цією тезою можна погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування суспільних цінностей, ціннісних орієнтацій не можливо. Не випадково проблема цінностей була в епіцентрі філософських систем різних історичних епох. Науковий пошук прагнув не лише певним чином універсалізувати поняття, але й „ідеалізувати” цінності як певний „зразок”, орієнтир для нормування життєдіяльності.

В античній, яка більшою мірою жила ще міфологічними уявленнями і категоріями, а потім і в середньовічній філософії, цінності ототожнювалися із самим буттям і, таким чином, були невід’ємними та необхідними його складовими. З часів Сократа й Платона основними аксіологічними питаннями і головними критеріями буття були: що є благо, що є справедливість? Не випадково Платон, у вченні про ідеальну державу, в його основу поклав принцип справедливості: вищі цінності – вважав він – мають абсолютний характер. Разом з тим, уже в ті часи існували різні підходи щодо абсолютного і відносного характеру цінностей. Софісти, наприклад, вважали, що всі цінності індивідуальні й відносні: „Людина – мірило всього”. В середні віки цінності мали релігійний, в епоху Відродження – гуманістичний характер.

Застосоване у вузькому (спеціальному) сенсі І. Кантом поняття цінності розкривалось через поділ суцього і належного, реального й ідеального. Г. Гегель поділяв цінності на економічні (утилітарні) і духовні. Перші

виступають як товар і характеризуються „кількісною визначенністю”. По суті, йдеться про абстрактну, мінову вартість товару: „Оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значущість полягає в цінності, і лише в ній, а не в їх специфічних якостях” [2, с. 404]. Ці цінності завжди відносні і залежать від попиту, від „продажу і смаку публіки”. В іншому сенсі цінності пов’язуються зі свободою духу, і все, „що має цінність і значимість, – духовне за своєю природою” [3, с. 372].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ чи подій: „Цінності суть предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремішій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу” [4, с. 261].

Короткий аналіз домінуючих векторів суспільного розвитку, викликаного сучасними трансформаційними процесами, огляд ключових, на наш погляд, етапів зміни ціннісної парадигми, покликаних актуалізувати проблему дослідження існуючої нині тенденції посилення впливу на масову свідомість ірраціональних її складових.

XX та нинішнє століття, як вважається, – це століття раціоналізму. Здавалося б, з розвитком наукового мислення та під його впливом ірраціональність має зникнути й поступитися місцем науковим поясненням. Разом з тим, „раціоналізм” сучасності (багато в чому) ґрунтується на ірраціональних началах і, парадоксальним чином, – визначається ними. Більше того – ірраціональні виміри дійсності набувають нових форм, здобувають нове дихання. Лежать вони, передусім, у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не зникаючи остаточно [5, с. 11]. Дійсно, нині міфи з’являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових реалій соціально-політичного розвитку, нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, вдосконалюючи зміст, механізми та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, „модернізується” сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше) – як не парадоксально – саме завдяки взаємодії з раціональним.

Метою нашої наукової розвідки є: через дослідження процесів посилення ірраціоналізації масової свідомості, їх впливу на формування суспільних цінностей розкрити мотиваційно-сміслову і ціннісно-творчу функцію сучасного соціального-політичного міфу, довести доцільність використання його позитивного, консолідуючого потенціалу для становлення нової ціннісної системи, здійснення прогресивних суспільних змін.

Міфологічна свідомість була не лише найдавнішою, але й „фундаментальною” формою пізнання світу, суспільства і людини. Міф

виник із необхідності пізнання й усвідомлення природної і соціальної стихії, сутності людини і світу, створення своєрідних символічних систем для пояснення їх єдності. В міфологічно-ціннісних системах людина, як правило, не виокремлює і не відділяє себе від оточуючого світу, природи, соціуму. Космос, природа, людина і суспільство сприймаються як нерозривна єдність, цілісність, що підпорядковується єдиному божественному закону. Міфологічна свідомість „мислить” символами: бог, цар, герой, образ тощо. Символами означені й явища, процеси чи поняття, що стоять за ними. Можливим це є тому, що у міфологічній свідомості існує постійний, нерозривний, цілісний і несуперечливий зв'язок між усіма предметами, явищами, об'єктами в природі та в соціумі. Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікrokосмосу, природи і людини. Це ще й своєрідний ціннісний синтез оцінки минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був (і багато в чому залишається) основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу є здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини у ньому як невідокремлюваної єдності. В цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

У філософському розумінні міф – це певний тип (спосіб) відображення й осмислення свідомістю зовнішньої реальності. Він дає людині можливість вписати все, що відбувається – події, явища, судження і оцінки дійсності – в єдину історичну схему, структуру, „кодифікувати” їх і співвіднести із ціннісними взірцями, які постійно репродукуються. Отже, міф задає як початок, так і кінець дії в певних умовах, вписуючи її в ієрархію суб'єктів і подій. Таким чином, міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, оціненого, засвоєного. Саме міфологічною свідомістю було вироблено бінарні системи ознак, універсалізовано їх семантичність і, по суті, закладено основи оцінок, що стали підґрунтям ціннісних суджень. Адже підставою бінарних ознак були протиставлення (хронологічні: день – ніч, зима – літо; просторові: земля – небо, схід – захід; соціальні: чоловік – жінка, дитина – дорослий, свій – чужий тощо). Таким чином створювалась своєрідна міфоконструкція універсальних ціннісно-знакових комплексів, ціннісних суджень, буття у межах цієї конструкції: гнів – милість, герой – ворог, життя – смерть, щастя – нещастя, дар – втрата тощо. Отже, є всі підстави стверджувати, що саме міф був першою (первородною), прадавньою системою цінностей.

Вважається, що енергетичним підживленням міфів, зокрема національних, є архетипи. Архетипові особливості народу творяться протягом усієї історії. Національна самосвідомість формується на основі міфів, як первісної ціннісної системи, і є їх невід'ємною частиною. Під національною свідомістю розуміється „система колективних соціально-

психологічних феноменів, сутністю яких насамперед є уявлення про свою спільноту як національну, окрему від інших спільнот” [6]. Чимало феноменів національної свідомості мають ціннісно-міфологічний характер. За Л. Іоніним, крім політичного та культурного націоналізму, варто виділяти ще і міфологічний як найбільш глибокий і фундаментальний [7].

Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення відчуття небезпеки, недовіри, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування. У цьому контексті, доцільно виокремити два типи цінностей: матеріальні та цінності самореалізації. Домінування в нинішній системі суспільних цінностей матеріальних її складових зумовлено низкою причин, передусім економічного та соціального характеру, невизначеністю векторів суспільного розвитку, послабленням віри у ефективність організації суспільства на раціональних засадах, розумінням того, що чимало суспільно важливих рішень приймається без оперття на них, а залежать від механізмів, які для більшості громадян залишаються незбагненими. Саме тому на тлі означених процесів зростає цінність сім'ї, здоров'я, безпеки, близьких родичів і друзів. За умови розбалансованості ціннісної системи суспільства йому об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді базових міфів, які б визначали ціннісні показники складного перебігу української історії, створювали відчуття безпеки й частково знімали соціальну напругу. Саме тому, в контексті нашого дослідження, суттєвою є ще одна значуща функція міфу – він, як і в давні часи, примирює людину з дійсністю.

Таким чином, посилення ірраціональних складових світогляду, сплеск міфотворчості видається цілком закономірним. Відбувається цей процес протягом останніх десятиліть на тлі кардинальної зміни ціннісних систем і векторів суспільного розвитку. „Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети, чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя” [8, с. 154]. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження Е. Кассіра є справедливим, передусім з огляду на ту мотиваційно-смыслову роль, яку відіграє міф у процесах життєдіяльності, формуванні ціннісних суджень.

Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф через взаємодію з реальністю сам раціоналізується, „монтується” в цю реальність і, як її інструмент використовується для досягнення цілком прагматичних цілей. Разом з тим, перетворення ідеї, явища, події на міф важко зафіксувати, як і його новий зміст. Міф, як інтегрована форма міфологічної свідомості, впливає на зміст і структуру цінностей через колективну пам'ять, соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру соціально-політичних процесів. Як цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості реальності та

основних суспільних цінностей, міф є своєрідним символічним засобом їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя. Очевидно, що підґрунтям посилення сучасних процесів реміфологізації масової свідомості стали, передусім, процеси зламу існуючої тривалий час ціннісної системи.

Міф стає потужним засобом впливу на масову свідомість, маніпулювання нею. Особливо – у кризові періоди. Суспільна свідомість за таких умов готова сприйняти будь-які утопічні проекти, відгукнутися на будь-які футуристичні прогнози. Кризовий стан суспільства породжує відповідний тип поведінки, спосіб мислення та світосприйняття. Саме у періоди соціальних потрясень і криз, неспроможності за допомогою наявного інструментарію розв'язувати нові проблеми, актуалізуються процеси ціннісного переосмислення, що і стає підґрунтям для міфотворчості. Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам, які здебільшого є універсальними міфоконструкціями. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової реальності. За таких умов ціннісний вибір і орієнтація особистості розкуті, зведені до умовностей, а отже, – гнучкіші. Олюднення і персоніфікація явищ навколишнього світу і процесів, що відбуваються в ньому, зводяться міфом до ціннісно-емоційних, чуттєвих оцінок, до найпростіших орієнтирів упорядкування життєвих планів.

За браком досвіду або неспроможності раціонального вибору, подібний процес є, скоріше, механізмом реалізації того чи іншого архетипу, й міфологія використовується як своєрідний „підсилювач” цінностей, загострюючи той чи інший їх аспект, гіперболізуючи їх. З іншого боку, поєднання в масовій свідомості традиційних і нових цінностей слугує підґрунтям для розвитку соціальної міфотворчості. Більше того, міфи, як своєрідне уособлення та символічне відображення основних цінностей суспільства, покликані об'єднувати населення навколо подій і процесів, які відбуваються в країні чи поза її межами.

Досліджуючи вплив міфу на формування ціннісної системи, аналізуючи вплив міфотворчості на масову свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування виключно у негативному сенсі. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з другого – є підґрунтям оновлення, творення нових норм і зразків поведінки, нових цінностей.

У соціальному плані міфологія відіграє інтегруючу роль, забезпечує цивілізаційну єдність. Разом з тим, важливо надати стійкості міфологічній конструкції, інакше її чекає руйнація. Міф має постійно „підживлюватися” практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості й (водночас) гнучкості. Конкретна соціально-політична ситуація, цілі й очікування масової свідомості можуть потребувати нових позитивних міфологем, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними

дороговказами. Останні можуть згодом стати реальним підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

Література:

1. **Дюркгейм Э.** Самоубийство : Социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. с сокр. ; под ред. В. А. Базарова]. – М. : Мысль, 1994. – 399 с.
2. **Гегель Г.** Философия права / Г. Гегель. – М. : Мир книги, 2009. – 464 с.
3. **Гегель Г.** Политические произведения / Г. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 440 с.
4. **Тугаринов В. П.** Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
5. **Элиаде М.** Аспекты мифа / М. Элиаде ; [пер. с франц. В. Большакова]. – М. : Академический Проект, Парадигма, 2005. – 224 с. – (Технология культуры).
6. **Шестаковський О. П.** Потенціал концепції міфу Р. Барта при вивченні української національної свідомості / О. П. Шестаковський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.soc4u.org.ua/theory/1/00_01.html
7. **Ионин Л. Г.** Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 2000. – 280 с.
8. **Кассирер Э.** Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153-164.